

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, mart 2013.
6. Isto
 7. Pravilnik o dozvoljenim granicama zvuka i šuma, Sl. List SRBiH, broj 46/89.)
 8. Dokaz uz izdvanje ekološke dozvole.
 9. Guidelines for Environmentally Sustainable Transport, Futures, Strategies and Best Practices, OECD, Paris 2000.
 10. Environmental Principles and Concepts, OECD, Paris 1995.

LIBERALIZACIJA TRGOVINE USLUGA KAO KLJUČNI FAKTOR EKONOMSKOG RAZVOJA U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EUROPE SA POSEBNIM OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU, MAKEDONIJU I HRVATSKU

Angela Kuzmanova, MSc
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
Faculty of economics-Skopje
Ante Aralica, MSc
Internacionalni univerzitet Travnik
e- mail: ante.aralica@yahoo.com

Sažetak: *Uslužni sektor ima veliko značenje za domaću ekonomiju kao i za ekonomiju uopće. Efikasan uslužni sektor postaje kamen temeljac svakom razvojnom procesu u gospodarstvu. Zemlje sa liberalnim uslužnim sektorom imaju brži i snažniji gospodarski rast od zemalja gdje je uslužni sektor zatvoren i ograničen. U teoriji najčešće su navedene sljedeće karakteristike usluga: neopipljivost, nemogućnost skladištenja, kratkotrajnost, nevidljivost, heterogenost i zajednička proizvodnja. No, i pokraj ovih karakteristika svojstvenih za usluge, razlika između trgovine robom i uslugama je fluidna te se teško razgraničavaju ova dva pojma. "Liberalizacija" se najčešće objašnjava kao proces odstranjivanja pravnih i ostalih barijera prema konkurenciji i slobodnom pristupu tržištu. U posljednjih desetak godina postignuta je značajna liberalizacija na tržištima BiH, Hrvatske i Makedonije. Ove države potpisale su više međunarodnih ugovora i postale su članovima međunarodnih organizacija, koje se zalažu za slobodu kretanja roba, usluga, kapitala i radne snage. Liberalizacija se odvija postupno, kroz više razvojnih faza – zaključivanje Ugovora za stabilizaciju i asocijaciju, članstvo u WTO, status zemlje kandidata za članstvo i početak za eventualno članstvo u EU. Uslužni sektor je jedan od ključnih faktora za integraciju balkanskih zemalja u svjetski trgovinski sistem. Državne politike BiH, Hrvatske i Makedonije su prilično otvorene u više bitnih sektora, kao što su bankarstvo i financije, radne i profesionalne usluge te građevinarstvo. Razina liberalizacije ovih sektora ne odstupa od stupnja olakšanja u okviru razvijenih zemalja članica WTO. Postoje mogućnosti za preuzimanje budućih inicijativa za liberalizaciju unutar nekih uslužnih područja, jačanje efikasnosti regulatornih organa, povećanje konkurentnosti i povjerenja primatelja usluga, kao i smanjenje zatvorenosti vlada putem odstranjivanja barijera za ulaz stranih davatelja usluga.*

Ključne riječi: *usluge, trgovina uslugama, liberalizacija, WTO, EU*

SERVICES TRADE LIBERALIZATION AS KEY FACTOR OF ECONOMIC GROWTH IN SOUTHEAST EUROPEAN COUNTRIES WITH EMPHASES ON BOSNIA AND HERZEGOVINA, MACEDONIA AND CROATIA

Abstract: *Service sector has a great impact on the domestic economy as on the economy in general. Effective service sector is becoming a backbone of every development process in the economy. Countries with liberal service sector have faster and stronger economic growth than countries with closed and limited service sector. In theory most common service characteristics are: untouchable, no warehousing, short termed, invisibility, heterogeneity, united production. Besides these characteristics peculiar for the services, difference between goods and services is fluid and it is hard to separate these two terms. "Liberalization" is most commonly explained as a process of removing legal and other barriers towards competition and free market approach. In the last decade significant liberalization was accomplished in the markets of BiH, Croatia and Macedonia.*

These countries have signed many international treaties and became members of the international organizations that proclaim free movement of the goods, services, capital and labor force. Liberalization is taking place, gradually, through many development phases Stabilization and Association Agreement conclusion, WTO membership, candidate status and possible start of the negotiations for EU entering. Service sector is one of the key factors for Balkans countries integration in the world trade system. BiH, Croatia and Macedonia state politics are quite open in many relevant sectors such as banking and finance, commercial and professional services and construction. Liberalization level of these sectors does not differ much from the level of more developed WTO member countries. There are still possibilities for accepting future initiatives within some service sectors liberalization, regulation institutions strengthening, competition growth, service users' trust, and government barriers removal for foreign service providers entrance.

Key words: services, service trade, liberalization, WTO, EU

1. ZNAČENJE TRGOVINE USLUGAMA ZA DOMAĆU EKONOMIJU

Kada je riječ o trgovini uslugama, prvenstveno se imaju u vidu usluge u komunikacijskoj tehnologiji, transportu te bankarske i financijske usluge. No, ipak ovaj pojam je znatno složeniji. Unutar sebe sadrži širok spektar uslužnih industrija kao što su: inženjerstvo, građevinarstvo, pravo, zdravstvo, mediji, distribucija, računovodstvo itd. Ekspanzija informatičkih tehnologija povlači ekspanziju trgovine uslugama, koja sa druge strane ima utjecaj na ekonomsku blagodat zemalja u razvoju. Uloga koju imaju usluge u nacionalnim ekonomijama i njihov ekonomski razvoj je od prvoklasnog značenja. Uslužni sektor je ključ ekonomskog rasta, izvozne konkurentnosti i smanjenja siromaštva. Trgovina uslugama se brže povećava od trgovine robom. Na osnovi analize statističkih podataka ovakav trend je posebno izražen u posljednja tri desetljeća. Na makro nivou trenutno trgovina uslugama predstavlja dvije trećine ukupne ekonomije i to: sa 75% vrijednosti ukupnog BDP-a kod zemalja sa visokim prihodima, 58% BDP-a kod zemalja sa srednjim prihodima i 46% BDP-a kod zemalja sa niskim prihodima. Na mikro nivou, usluge sudjeluju u troškovima proizvodnje i imaju pozitivan utjecaj na proizvodni sektor (Arnold, Javorcik, andMattoo 2007).

Indirektni kanali imaju ulogu u uslužnom sektoru za povećanje efikasnosti u proizvodnji i zemljoradništvu, posebno imajući u vidu činjenicu da u prosjeku od 10 do 20% ukupnih proizvodnih troškova su trgovinske, komunikacijske, transportne, financijske i osiguravajuće usluge. Gledajući sa socijalnog i ekonomskog aspekta (npr. obrazovanje i zdravstvo) postaju vrlo važan faktor ekonomskog i socijalnog blagostanja u svakoj zemlji (HodgeandNordas 1999). Dio usluga ima posebno značenje za javni interes svake zemlje, tako da državni organi imaju detaljno definiranu regulativu u nekom uslužnom sektoru. Zbog toga države propisuju određene uvijete i kriterije, koje moraju ispuniti davatelji usluga. Također i za fizičke osobe koje daju usluge propisani su minimalni uvjeti. Postojanje ove regulative svakako utječe na uvijete pod kojim se trgovina odvija.

Tehnološka revolucija popraćena sa donošenjem Općeg ugovora o trgovini uslugama pod pokroviteljstvom Svjetske trgovinske organizacije (WTO) donijela je promjenu percepcije trgovine uslugama. Naime, do tada usluge su bile školski primjer za izuzetak mogućnosti trgovanja. Više teoretskih i empirijskih studija pokazalo je da produktivnost usluga potiče od njihovog liberaliziranja (B. Hoekman 2006). Liberalizacija trgovine uslugama može odigrati katalizatorsku ulogu u privlačenju direktnih stranih investicija i premošćivanju problema u platnom disbalansu. Empirijski podaci pokazuju da zemlje sa liberalnim uslužnim sektorom imaju veći i brži gospodarski rast od zemalja gdje je uslužni sektor zatvoren i ograničen (FinkandJansen 2007). Nadalje, takva veza između liberalizacije usluga i

rasta nije automatska, odnosno ne predstavlja jedinstveno ispunjenje nekoliko preduvjeta koji osiguravaju pozitivan rast i dopunske razvojne aspekte. Velik dio prednosti od liberalizacije usluga proizlazi ne samo omogućavanja davateljima usluga da dobiju bolji pristup svjetskim tržištima, nego i od povećanja efikasnosti i konkurentnosti kreirane od liberaliziranja na domaćem tržištu (NielsonandTaglioni 2004). Međunarodna trgovina povećava ekonomske mogućnosti za izvoz zemljama u razvoju i omogućava pristup stranom kapitalu i tehnologiji, koji preko povećane konkurentnosti i inovativnosti, mogu domaćim potrošačima ponuditi veći izbor usluga u pogledu kvalitete i cijene (Cattaneoetal. 2010, 5). Usluge su same po sebi heterogene i obuhvaćaju širok spektar aktivnosti. Konceptualno, ovakva diversifikacija može maskirati fundamentalnu ulogu koju imaju usluge u kontekstu sveukupnog ekonomskog rasta i razvoja, a to su inputi u proizvodnji. Jedna dimenzija ove "funkcije inputa" je to što usluge olakšavaju kretanje kroz prostor (transport, telekomunikacije) i vrijeme (financijske usluge)(Melvin 1989). Druga dimenzija je to što su usluge jako često inputi u ekonomske aktivnosti pa na taj način determiniraju produktivnost i osnovne faktore proizvodnje – rad i kapital – koji nadalje generiraju znanje, robe i druge usluge. Obrazovanje, istraživanje i razvoj i zdravstvene usluge su primjeri za ulaganje u ljudski kapital (Bhagwari 1987). Empirijske studije pokazuju značajan rast produktivnosti u više uslužnih industrija. Analizirajući multifaktorsku produktivnost, ustanovljeno je da se u SAD-u 1995-e godine rast produktivnosti uglavnom se temelji na rastu produktivnosti distribucije i financijskih usluga (TriplettandBosworth 2004, 8).

Produžujući sa istraživanjem provedenim u SAD-u, na primjerku sedam zemalja članica OECD-a, zaključeno je da razlike između agregatnih nivoa produktivnosti i stupnja rasta u značajnoj mjeri se mogu pripisati uslužnom sektoru (Inklaar, Timmer, and Ark 2008, 145). Visok rast produktivnosti uslužnog sektora djelomično se objašnjava razvojem informatičkih i komunikacijskih tehnologija. Isto tako, analizira se negativan utjecaj povećanja uvoza proizvodnih usluga bez dodane vrijednosti i izvoz radnointenzivnih proizvodnih industrija (J. FrancoisandWoerz 2007, 18). Pitanje za značaj usluga i pravnog režima trgovine uslugama, koji u krajnjoj liniji proizlazi iz ispravnih državnih strategija i politika, predstavlja obećavajuću osnovu za buduća istraživanja i analize, razumljivo uz dostupnost relevantnih kvalitativnih i empirijskih podataka.

1. DEFINIRANJE USLUGA, TRGOVINE USLUGAMA I RAZLIKE IZMEĐU TRGOVINE ROBOM I TRGOVINE USLUGAMA

Iako postoje više karakteristika koje se imaju u vidu pri pokušaju definiranja usluga, posebno je fascinantna njihova sveprisutnost. Njih susrećemo u svakodnevnom životu i komunikaciji, dok u novije vrijeme postaju integralni dio elektronskog sustava koji funkcionira na globalnom nivou. U ovom trenutku ne postoji prihvatljiv standard koji precizno definira usluge, ali jako je važno odrediti prirodu usluga, kao i njihove karakteristike koje ih razlikuju od robe, u svrhu da se dođe do utvrđivanja razlika u trgovinskom režimu za njih. U znanstvenoj teoriji postoji neiscrpna debata oko definiranja pojma usluga.

Usluge imaju posebne karakteristike po kojima se razlikuju od robe. Najčešće navedene u teoriji su sljedeće:

- **Neopipljivost** – usluge se ne mogu dodirnuti. Kada bi se parafrazirao vjesnik Ekonomist, usluge su roba koja ti ne može pasti na nogu. Nastavno na to usluge se teško mjere, carine i oporezuju.
- **Neuskladištivost** – jako često je nemoguće skladištiti uslugu. Usluge se najčešće proizvode i konzumiraju u isto vrijeme. To ukazuje da se teško trguje uslugama, ne samo kroz prostor nego i kroz vrijeme.
- **Kratkotrajnost** – usluge obično traju u kratkim vremenskim periodima.
- **Nevidljivost** – usluge se ne vide, nisu utjelovljene u neku materijalnu formu.
- **Heterogenost** – usluge su nestandardne i visoko prilagođene potrebama potrošača. Zato postoji predviđen stupanj varijacije u pogledu efikasnosti trgovanja uslugama u međunarodnim okvirima. Stupanj diferencijacije usluga je vrlo visok.
- **Zajednička proizvodnja** – usluge najčešće rezultiraju nekakvom aktivnosti korisnika usluge. Potrošači učestvuju u procesu proizvodnje, osiguravajući kritičke informacije i povratnu spregu sa davateljima usluga, što utječe na njihovu proizvodnju i efikasnost.

Ova debata počinje sa klasičnim ekonomistima, koji usluge karakteriziraju kao proizvod rada, koji prestaje postojati u trenutku kad završava rad. Ove karakteristike predstavljaju prepreku na koju nailaze neo-klasični ekonomisti, koji se trude osigurati unutrašnju konzistentnost njihovih teoretskih postulata pri definiranju usluga (Banga 2005, 4).

Trgovina uslugama razlikuje se od trgovine robom zbog toga što usluge imaju svoje specifične karakteristike (tablica 1.) (B. M. Hoekman and Kostecki 2009).

Najraniji pokušaj definiranja usluge napravio je Hill (Hill 1977, 317), koji imajući u vidu razlike između roba i usluga, smatra da "roba je fizički objekt koji se lagano prenosi između subjekata, dok je usluga promjena sastava na subjektu ili roba koja je vlasništvo subjekta, napravljena aktivnošću drugog subjekta uz njihovu prethodnu suglasnost". Prema njemu "robe i usluge spadaju u različite logičke kategorije". Hill se fokusira na to da se usluge ne mogu skladištiti, nego da se konzumiraju pri proizvodnji, dok se robe skladište od momenta njihove proizvodnje. Iz ovog proizlazi da su davatelj i korisnik usluge u međusobnoj interakciji.

Nadalje usluga kao svojevrsni tip aktivnosti utječe na položaj osoba ili položaj roba. Ovaj pristup definiranju usluga bio je kritiziran zbog toga što je prevelik naglasak stavljen na efekte uslužne aktivnosti. U znanstvenoj teoriji pojavljuje se više studija koje hillovo poimanje teorija smatraju restriktivnim (Hindley and Smith 1984) (Bhagwari 1987). Prema Melvinu (Melvin 1989), hillova definicija je jedinstveno u korelaciji sa takozvanim kontakt uslugama, a spektar usluga puno je širi i obuhvaća usluge koje dozvoljavaju odvajanje mjesta proizvodnje od mjesta konzumiranja usluge pa tako trgovina uslugama može biti na faktorijelnom i na proizvodnom nivou.

Jedan takav pristup u opredjeljivanju prema prirodi usluga je pristup koji je prikazao Nicolaidis (Nicolaidis 1989, 122). Nicolaidis tvrdi da se razlika sastoji u prirodi transakcije. Prema njemu usluga predstavlja ugovor ili preuzimanje obveze od strane davatelja usluge da u trenutku ili u budućnosti izvrši seriju zadaća, u određenom vremenskom periodu sa određenim ciljem. Ovaj pristup stavlja naglasak na sam proces uslužne djelatnosti, odnosno usluga je proces, a roba predmet. Još više se nameće

potreba razlikovanja "mekih i tvrdih proizvoda" (soft and hard products), kao i rješenje dileme da li je riječ o robama ili uslugama, kad se isti sadržaj nalazi na različitom mediju (Koevski 2006, 287).

U članu 1 Općeg ugovora o trgovini uslugama (GATS) definiran je pojam "usluga". Pod uslugama se podrazumijevaju bilo kakve usluge u bilo kojem sektoru osim usluge što ih pružaju vladini organi. Usluge što ih pružaju vladini organi se smatraju bilo koje usluge što se ne daju na komercijalnoj osnovi, niti na osnovi konkurencije, a osiguravaju ih jedan ili više davatelja usluga. Za bolje razumijevanje i praćenje usluga koji su pokriveni GATS-om, Sekretarijat Svjetske trgovinske organizacije (WTO) napravio je listu usluga koju koriste svi članovi WTO-a pri preuzimanju svojih obveza u uslužnim sektorima. Prema toj listi, postoje 12 kategorija usluga koje se dijele na više od 150 podsektora, a to su:

- 1) Poslovne usluge
- 2) Komunikacijske usluge
- 3) Građevinske i srodne inženjerske usluge
- 4) Distributivne usluge
- 5) Obrazovne usluge
- 6) Usluge u sferi životne sredine
- 7) Financijske usluge
- 8) Zdravstvene i socijalne usluge
- 9) Turističke usluge povezane sa putovanjima
- 10) Rekreativne, kulturne i sportske usluge
- 11) Transportne usluge
- 12) Ostale usluge koje nisu obuhvaćene na drugom mjestu.

Značajna studija (Sampson and Snape 1985) razvija tipologiju načina na koji se daju usluge, koja je kasnije modificirana i inkorporirana u okviru GATS-a. Naime prema GATS-u, trgovina uslugama je definirana prema četiri načina davanja usluga (ilustrirani u Tablici 2).

Tablica 2. Načini davanja usluga

Prisutnost davatelja usluga	Drugi kriteriji	Način davanja
Davatelj usluga nije prisutan na teritoriju druge članice	Usluga je izvršena na teritoriju jedne članice iz teritorija druge članice	PREKOGRAIČNO DAVANJE (35% od ukupne međunarodne trgovine uslugama)
	Usluga je izvršena izvan teritorija jedne članice, na teritoriju druge članice, a korisnik je prva zemlja članica (turizam)	KORIŠTENJE U INOZEMSTVU (10-15% od ukupne međunarodne trgovine uslugama)
Davatelj usluga je prisutan na teritoriju druge članice	Usluga je izvršena na teritoriju članice preko komercijalne prisutnosti davatelja usluga	KOMERCIJALNO PRISUSTVO (50% od ukupne međunarodne trgovine uslugama)
	Usluga je izvršena na teritoriju članice sa prisutnosti davatelja usluge u svojstvu fizičke osobe	PRISUSTVO FIZIČKE OSOBE (1-2% od ukupne međunarodne trgovine uslugama)

Izvor: Guidelines For The Scheduling Of Specific Commitments Under The General Agreement On Trade in Services (GATS) (S/L/92)

Prema mnogo znanstvenih studija razlike između roba i usluga je neophodno preslikati u odnos sa trgovinom (Hindley and Smith 1984). U nedostatku razvijene teorije o trgovini uslugama, primjenjuje se teorija konkurentskih prednosti (Kostovska 2008, 84-85). Deardoff je pokazao da postoje određene razlike između trgovine robom i trgovine uslugama, koje mogu prouzročiti teškoće pri apliciranju teorije konkurentske prednosti (Deardoff, Brown, and Stern 1995). Na osnovi ograničenja literature u vezi teorije trgovine uslugama, može se zaključiti da teorija za trgovinu robom općenito vrijedi i za trgovinu uslugama, sa razlikom što unikatne karakteristike usluga (neopipljivost, nemogućnost skladištenja i transportiranja) nameću potrebu za novom teorijom koja će objasniti "međudržavne modele specijalizacije usluga".

3. LIBERALIZACIJA TRGOVINE USLUGAMA U REGIJI

U posljednjih desetak godina postignuta je značajna liberalizacija tržišta u balkanskim zemljama. Države su postale ugovorne strane u međunarodnim ugovorima i članice međunarodnih organizacija, koje zahtijevaju slobodu kretanja roba, usluga, kapitala i osoba. Takva liberalizacija se odvija postupno, kroz više razvojnih faza – zaključivanje Ugovora o stabilizaciji i pridruživanju, članstvo u STO, status zemlje kandidata, početak pregovora i eventualno punopravno članstvo u EU. Postupnost liberalizacije je od osobite važnosti, jer

liberalizacija podrazumijeva ograničenja regulatorne autonomije i kreiranje novih sistema za zaštitu vlastitih vrijednosti (Goldner Lang and Perišin 2011, 614).

1.1 Analiza aktualnog stanja uslužnog sektora u regiji

Značaj usluga za poticanje ekonomskog razvoja postojano se povećava. U zemljama Jugoistočne Europe, usluge u BDP-u su narasle sa 55% u 2000 na 58% u 2005, ali opet je nisko ako se uspoređi sa nivoom članica EU-a (78% u EU27 u 2006)(Kathuria 2008, 87). U 2012. u razvijenim zemljama udio uslužnog sektora u BDP-u je oko 2/3 ukupnog BDP-a. Pa tako, udio usluga u BDP-u u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu i Crnoj Gori je u intervalu od 71% do 77%. Ovdje jedino odstupa Srbija sa udjelom usluga u BDP-u od 60%. U većem broju zemalja stopa rasta uslužnog sektora veća je od stope rasta cjelokupne nacionalne ekonomije (Trajkov 2012, 252). Isto se može konstatirati i za odnos proizvodnje robe i trgovine sa njom. Tijekom vremena, uslužni sadržaj u robama se povećava s obzirom na to da su robe rezultat istraživanja i razvoja; financija; dizajna; marketinga; distribucije itd. Iz ovog se zaključuje da povećana efikasnost i produktivnost usluga daje vrijednost ekonomskom rastu, kao i direktno sudjelovanje u BDP-u, isto tako i indirektno preko poboljšanja efikasnosti na ostale segmente ekonomije (B. Hoekman 2006, 5).

U odnosu prema strukturi uslužnog sektora u Jugoistočnoj Europi, najveći dio otpada na trgovinu na veliko i malo i na trgovinu nekretninama. Pa tako, trgovina na veliko i malo sudjeluje sa 15% u BDP-u. Građevinarstvo sudjeluje sa 8%, uz izuzetak Albanije i Kosova gdje je postotak 10%, a profesionalne usluge sudjeluju sa beznačajnim udjelom. Može se reći da značenje uslužnih podsektora varira od zemlje do zemlje. U Albaniji najvažniji sektori su trgovina i građevinarstvo sa 37,5% BDP-a u periodu od 2007. do 2009. U Bosni i Hercegovini u istom periodu udio trgovine i nekretnina iznosi 25%, a u Hrvatskoj 35% BDP-a su financijske usluge i trgovina. U Makedoniji, oko 25% otpada na trgovinu i transport, slično kao i u Crnoj Gori gdje su ova dva sektora zastupljena sa 27% BDP-a. U Srbiji i Kosovu, najveći dio BDP-a sastoji se od trgovine na veliko i malo i nekretnina, i to sa 31,7% odnosno 26,6% (Handjiski 2011, 3-4).

Za ilustraciju važnosti trgovine uslugama za Bosnu i Hercegovinu i zemlje regije, bit će upotrijebljeni podaci za udjel usluga u ukupnoj vanjskotrgovinskoj razmjeni u periodu od 2000. – 2008. godine, uz konstataciju da se udjel konstantno povećava. U Albaniji, udjel usluga se povećao sa 23,7% u 2000. godini na 39,5% u 2008. godini. U Hrvatskoj sa 27% u 2000. na 28,4% u 2008. godini. U Srbiji i Makedoniji, sa 16,5% i 16,2% u 2000. na 21,6% u 2008. godini. Jedino je Bosna i Hercegovina zabilježila pad postotnog udjela usluga u ovom periodu sa 13% na 12,4%. U periodu od 2006. do 2009. godine, prosječno sudjelovanje izvoza usluga u regiji iznosi 36,15 od ukupnog izvoza, a ukupni udjel uvoza iznosi 15,29% od ukupnog uvoza (Handjiski 2011, 7).

Struktura izvoza usluga varira od zemlje do zemlje. Glavna razlika između zemalja je povezana sa ulogom turizma. Pa tako, turističke usluge imaju najveći udjel u ukupnom izvozu u zemljama koje imaju izlaz na Jadransko more (Hrvatska, Crna Gora i Albanija), gdje 70% ukupnog izvoza otpada na ovaj vid usluga. Hrvatska sudjeluje sa 2/3 ukupnog prihoda realiziranog od turizma u 2009. godini. Nakon turizma, na drugom mjestu po trgovanju su transportne usluge. Ukupan prosječan prihod od transporta u zemljama CEFTA-e iznosi 2,2 milijuna eura. U ovom prihodu Hrvatska i Srbija sudjeluju sa 44% i 31%. Na trećem mjestu kompjuterske i informatičke usluge koje nose prihod od 850 milijuna eura godišnje. Zatim slijedi građevinarstvo sa 500 milijuna eura. Bitno je napomenuti da ne postoji dovoljno informacija za sve uslužne sektore i podsektore pa se ne može ustanoviti do kraja njihov utjecaj na ukupne prihode po državama po osnovi uvoza i izvoza.

3.2 Ugovor o stabilizaciji i pridruživanju

Postoji konsenzus između kreatora politika i stručnjaka da moguće rješenje dvadesetogodišnje krize na Balkanu možda leži u ekonomijama ovih zemalja. Svi oni se slažu da građenje institucija koje potiču konkurenciju preko integriranja tržišta u Europsku uniju je ključan faktor za ozdravljenje i regionalnu stabilnost. Isto tako, regionalna integracija, iako ne uživa političku podršku kao integracija u EU, može pomoći u tom smjeru. Neki predviđaju bržu liberalizaciju trgovine između pojedinih zemalja i EU, nego olakšanje trgovine u regiji (Bartlett and Samardzija 2000).

Još više regionalna suradnja je neophodna za rješavanje ne samo problema kao zaštita životne sredine, transportne infrastrukture, prekograničnog kretanja robe (carinske procedure), već i za cjelokupno iskorištavanje prednosti što ih nosi integriranje u EU. Neka od ovih pitanja nije moguće riješiti bez suradnje između vlada i suradnje na nižim administrativnim nivoima (Kaminski 2003). Pet zemalja Jugoistočne Europe koje su uključene u proces stabilizacije i priključenja (nadalje JIE-5) još uvijek imaju slabe političke institucije i prekogranični animozitet (Kaminski 2003, 3).

Proces stabilizacije i priključenja ima za cilj ojačati institucije i ekonomske sisteme u zemljama Jugoistočne Europe, pomoću iskustva razvijenih europskih ekonomija. Asistencija razvijenih zemalja članica je nužna zato što JIE-5 inicijalno su odbile provođenje radikalnih ekonomskih reformi. U nekima od njih su napravljeni detaljni programi i strategije za privatizaciju, koji su na kraju rezultirali monopolima u ključnim sektorima gospodarstva, što u krajnjoj liniji ima negativan efekt na gospodarski rast.

3.3 Stupanj liberalizacije usluga u zemljama regije

Razina liberalizacije u trgovini uslugama u pojedinoj zemlji može se odrediti pomoću vertikalnih obveza u pojedinim sektorima i podsektorima za sva četiri načina davanja usluga, preuzetih prilikom procesa pregovora vezanih uz odredbe GATS-a.

Ako se imaju u vidu podaci prezentirani u Tablici 3 (Specifične obveze zemalja i grupacije), može se konstatirati da su balkanske zemlje koje su preuzele obveze relativno liberalne u odnosu sa zemljama sličnog ekonomskog razvoja. Podaci su prezentirani metodologijom koju su razvili Francis i Hoekman (2009), pomoću koje se mjeri frekventnost, pokretnost i stupanj obveze u svim sektorima u kojim se mogu preuzeti obveze prema GATS-u.

Zdravstvo, rekreativne i transportne usluge najmanje su liberalizirani sektori, dok najliberalniji sektori su građevinarstvo, distribucija, turističke usluge, financijske, komercijalne i komunikacijske usluge. Obveze na sektorskom nivou sumirani su u Tablici 4 (Specifične obveze po uslužnim sektorima i zemljama), a njihova analiza slijedi:

- Komercijalne i profesionalne usluge, uključuju širok spektar usluga kao što su

pravne, računovodstvene, inženjerske, marketing itd. Najveći dio davatelja ovih usluga su strana trgovačka društva koji svoju djelatnost obavljaju preko podružnica ili filijala.

- Komunikacijske usluge su sektor u kojem najveći dio država ograničava davanje usluga u oblasti poštanskih usluga.
- Građevinske i inženjerske usluge je sektor koji su balkanske zemlje poprilično liberalizirale.
- Distributivni sektor. U ovom sektoru Hrvatska je relativno najotvorenija, za razliku od Bugarske i Makedonije.
- Obrazovne usluge. Ovaj sektor uključuju osnovno, srednje i visoko obrazovanje kao i obrazovanje odraslih osoba. Razvijene zemlje preuzele su mali broj obveza u sektoru obrazovanja, sa ciljem ograničenja pristupu nacionalnom obrazovnom sistemu.
- Ekološke usluge. Ovaj sektor se odnosi na usluge koje uobičajeno daju lokalne vlasti.
- Financijske usluge. Daleko najzastupljeniji način davanja financijskih usluga je kroz komercijalnu prisutnost. Pa stoga, stupanj liberalizacije ovisi o ograničenjima aktivnosti financijskih institucija na domaćem tržištu.
- Zdravstvene i socijalne usluge. U ovom sektoru, koji se odnosi na bolničke i usluge zaštite čovjekova zdravlja, kao i socijalne usluge, malo koja zemlja članica se obvezala.
- Turizam i usluge povezane sa putovanjima. S obzirom na važnost ovog sektora, otvorenost balkanskih zemalja je na zadovoljavajućem nivou.

- Rekreativne, kulturne i sportske usluge. U ovom raznolikom sektoru uključene se zabavne usluge, otvaranje novinskih agencija, biblioteka, muzeja i sportske usluge. Stupanj obvezivanja je raznolik u različitim zemljama.
- Transportne usluge. Ovaj sektor je jako značajan za sve zemlje u regiji. Za neke je značajan, jer kroz njih prolaze glavne maršrute (Hrvatska i Makedonija), a za druge, jer imaju razvijenu brodogradnju (Hrvatska i Bugarska).

Bosna i Hercegovina konstantno radi na liberalizaciji svog uslužnog sektora. Usluge se mogu slobodno pružati na teritoriji države, a bosanskohercegovački pravni i fizički subjekti mogu kupovati i koristiti strane usluge bez ikakvih ograničenja. Postojeća državna regulativa zabranjuje diskriminatorne mjere i ograničenja pristupa tržištu te predviđa nacionalni tretman za sve vrste usluga. Što više, vanjskotrgovinska politika zabranjuje monopole ili monopolne subjekte. No, *de facto* državni monopoli postoje u više uslužnih djelatnosti, kako na primjer željeznički transport, energetski sektor, osiguranje itd (Mesovic et al, 2002).

Istodobno, ne postoje ograničenja koja se primjenjuju za međunarodni transfer plaćanja i promet robe. Strane investicije se potiču omogućavanjem ravnopravnog položaja u odnosu na mogućnosti za stjecanja privatnog vlasništva za domaće i strane subjekte. Jedino postoje ograničenja u pogledu pravne forme. Naime, strana firma može pružati usluge na teritoriju BiH putem osnivanja podružnice i filijale.

Najveći izazov za Bosnu i Hercegovinu je odabir odgovarajućeg modela upravljanja, koji uključuje visoku razinu političke i administrativne decentralizacije, te zahtijeva ujednačenje centralnih i lokalnih interesa i regulative.

Tablica br.3 Specifične obveze po zemljama i grupacijama
(broj obveza i % od maksimalno mogućih)

Broj uslužnih sektora	H4 načini	Albanija	Bugarska	Hrvatska	Makedonija	Rumunjska	EU	SAD	Kanada	Japan
155	Br.	Br.	Br.	Br.	Br.	Br.	Br.	Br.	Br.	Br.
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
	620	345.5	208	354.5	319	176	392	384	352	408
	100	56	34	57	52	28	63	62	57	66

Izvor: Vlastiti izračuni prema bazi rasporeda specifičnih oveza prema modelu predloženom od strane Francisa i Hoekmana (J. F. Francois and Hoekman 2009)

Tablica br 4 .Specifične obveze po uslužnim sektorima i zemljama (broj obveza i % od maksimalno mogućih)

	Broj sektora	H4 načini		Albanija		Bugarska		Hrvatska		Makedonija		Rumunjska	
		br.	%	br.	%	br.	%	br.	%	br.	%	br.	%
1. Komercijalne usluge	46	184	100	105	57	80.5	44	12.5	67	112.5	61	37	20
2. Komunikacijske usluge	25	100	100	63	63	42.5	43	56	56	56	56	59.5	60
3. Građevinske usluge	5	20	100	17.5	88	8.5	43	12.5	63	12.0	60	10.0	63
4. Distribucijske usluge	5	20	100	12.0	60	8.5	43	14.0	70	10.0	50	10.5	53
5. Obrazovne usluge	5	20	100	12.5	63	8.5	43	12.5	63	9.5	48	0.0	0
6. Ekološke usluge	4	26	100	14.0	88	10.0	63	9.0	57	6.0	38	3.5	22
7. Financijske usluge	17	68	100	47.5	70	21	31	42.5	63	34.0	50	33	49
8. Zdravstvene usluge	4	16	100	5.5	34	2.5	16	7.5	47	1.5	9	0.0	0
9. Turističke usluge	4	16	100	10.5	66	4.0	25	13.0	81	6.5	41	9.5	60
10. Rekreativne usluge	5	20	100	13.0	65	2.5	63	8.5	43	6.0	30	0.0	0
11. Transportne usluge	35	140	100	45	32	19.5	14	56.4	40	65	46	13	9
Ukupno:	155	620	100	345.5	56	208	34	354	57	319	52	176	28

Izvor: Vlastiti izračuni prema bazi rasporeda specifičnih obveza prema modelupredloženom od strane Francisa i Hoekmana (J. F. Francois and Hoekman 2009)

ZAKLJUČAK

U odnosu na stupanj liberalizacije usluge u pet balkanskih zemalja, sa naglaskom na BiH, Makedoniju i Hrvatsku, mogu se izvući određeni zaključci. Prva preporuka se odnosi na nužnost dubljih istraživanja na državnom nivou, koja bi obuhvatila razvojne trendove u pojedinim uslužnim sektorima i podsektorima. Nadalje, potrebne su analize usluga u cjelini, kao i analiza trendova u okviru četiri načina pružanja usluga. Na kraju, ono što je najbitnije, neophodno je proučavanje vladinih politika koje utječu na trgovinu uslugama. Ono što se može reći za usluge u okviru balkanskih država, odnosi se na povećano značenje ovog sektora u gospodarskom razvoju. Isto tako zamjetan je porast vanjskotrgovinske razmjene usluga u odnosu prema trgovanju robom pa tako uslužni sektor je postao jedan od ključnih faktora integracije balkanskih zemalja u svjetski trgovinski sistem. Prema mom mišljenju, važno je istaknuti da je uključivanje zemalja regije u proces stabilizacije i asocijacije ohrabrujući za izradu državnih strategija koje će pridonijeti liberalizaciji uslužnog sektora. Koliko je poznato, državne politike BiH, Makedonije i Hrvatske su prilično otvorene u više bitnih sektora, kao što su bankarstvo, financije, dijelovi profesionalnih usluga, građevinarstvo. Njihov nivo liberalizacije ne odstupa od nivoa liberalizacije razvijenih članica WTO-a.

Postoje mogućnosti preuzimanja budućih inicijativa liberalizacije nekih uslužnih sektora (na primjer transportnih usluga), jačanje efikasnosti regulatornih organa, povećanje konkurentnosti i povećanje povjerenja korisnika usluga, kao i smanjenje zatvorenosti te vladino odstranjivanje barijera za ulaz stranih davatelja usluga. Na kraju, na putu prema većoj liberalizaciji usluga, važna usputna točka je regionalna integracija kao preduvjet za integraciju na tržište WTO-a.

LITERATURA

1. Arnold, Jens, Beata S Javorcik, and Aaditya Mattoo. 2007. "Does Services Liberalization Benefit Manufacturing Firms? Evidence from the Czech Republic". Policy Research Working Paper Series 4109. The World Bank. <http://ideas.repec.org/p/wbk/wbrwps/4109.html>.
2. Banga, Rashmi. 2005. "Trade in Services: A Review." Global Economy Journal 5 (2). <http://ideas.repec.org/a/bpj/glecon/v5y2005i2n3.html>.
3. Bartlett, Will, and Visnja Samardzija. 2000. "The Reconstruction of South East Europe, The Stability Pact and the Role of the EU: An Overview." Mect-Most 02: 245–263.
4. Bhagwari, Jagdish N. 1987. "Trade in Services and the Multilateral Trade Negotiations." The World Bank Economic

- Review 1 (4) (September 1): 549–569. doi:10.1093/wber/1.4.549.
5. Cattaneo, Olivier, Michael Engman, Sebastian Saez, and Robert Stern, ed. 2010. *International Trade in Services: New Trends and Opportunities for Developing Countries*. World Bank Publications.
 6. Clark, Terry, and Daniel Rajaratnam. 1999. "International Services: Perspectives at Century's End." *Journal of Services Marketing* 13 (4/5) (August 1): 298–310. doi:10.1108/08876049910282556.
 7. Clark, Terry, Daniel Rajaratnam, and Timothy Smith. 1996. "Toward a Theory of International Services: Marketing Intangibles in a World of Nations." *American Marketing Association Vol. 4, No. 2*: 9–28.
 8. Deardoff, A. V., D. K Brown, and R. M Stern. 1995. "Modelling Multilateral Trade Liberalization in Services". Working Paper 378. Research Seminar in International Economics, University of Michigan. <http://ideas.repec.org/p/mie/wpaper/378.html>.
 9. Fink, and Jansen. 2007. "Services Provisions in Regional Trade Agreements: Stumbling or Building Blocks for Multilateral Liberalization?" *Services Provisions in Regional Trade Agreements: Stumbling or Building Blocks for Multilateral Liberalization?* (September 10).
 10. Francois, Joseph F., and Bernard Hoekman. 2009. "Services Trade and Policy". Economics working paper 2009-03. Department of Economics, Johannes Kepler University Linz, Austria. http://ideas.repec.org/p/jku/econwp/2009_03.html.
 11. Francois, Joseph, and Julia Woerz. 2007. "Producer Services, Manufacturing Linkages, and Trade". Tinbergen Institute Discussion Paper 07-045/2. Tinbergen Institute. <http://ideas.repec.org/p/dgr/uvatin/20070045.html>.
 12. Goldner Lang, Iris, and Tamara Perišin. 2011. "Postupna liberalizacija kretanja roba i ljudi u Hrvatskoj i Makedoniji – prije i nakon članstva u EU." *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 61 (2) (March 20): 613–642.
 13. Grimwade, N. 2000. *International Trade: New Patterns of Trade, Production and Investment*. Taylor & Francis.
 14. Handjiski, Borko. 2011. *Barriers to Trade in Services in the CEFTA Region*. World Bank Study. Washington, D.C: World Bank.
 15. Hill, T. P. 1977. "On goods and services." *Review of Income and Wealth* 23 (4) (December 1): 315–338. doi:10.1111/j.1475-4991.1977.tb00021.x.
 16. Hindley, Brian. 1990. *The Benefits and Costs of Liberalizing Services Trade: Implications for the Uruguay Round and Viewpoints for the Republic of Korea*. Korea Development Institute.
 17. Hindley, Brian, and Alasdair Smith. 1984. "Comparative Advantage and Trade in Services." *The World Economy* 7 (4) (December 1): 369–390. doi:10.1111/j.1467-9701.1984.tb00071.x.
 18. Hodge, and Nordas. 1999. "Trade in Services: The Impact on Developing Countries." *Southern African Journal of Economics* 69 (1): 93–122.
 19. Hoekman, Bernard. 2006. "Trade in Services, Trade Agreements and Economic Development: A Survey of the Literature." SSRN eLibrary (July). http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=925022.
 20. Hoekman, Bernard M., and Michel M. Kosteci. 2009. *The Political Economy of the World Trading System*. 3rd ed. OUP Oxford.
 21. Inklaar, Robert, Marcel P. Timmer, and Bart van Ark. 2008. "Market Services Productivity Across Europe and the US." *Economic Policy* 23: 139–194.
 22. Kaminski, Bartłomiej. 2003. "Stabilization and Association Process in the Balkans: Integration Options and Their Assessment". SSRN Scholarly Paper ID 636472. Rochester, NY: Social Science Research Network. <http://papers.ssrn.com/abstract=636472>.
 23. Koevski, Goran. 2006. "Evropska Pravna Ramka Za Elektronskata Trgovija." *Delovno Pravo* 56ra Sredba Na Pravnicite: 235–290.
 24. Kostovska, Ljubica. 2008. *Teorija Na Nadvorišnata Trgovija*. Skopje: Ekonomskifakultet.

25. Melvin, James R. 1989. "Trade in Producer Services: A Heckscher-Ohlin Approach." *Journal of Political Economy* 97 (5): 1180–96.
26. Nicolaides, Phedon. 1989. *Liberalizing Trade in Services: Strategies for Success*. Council on Foreign Relations.
27. Nielson, Julia, and Daria Taglioni. 2004. "Services Trade Liberalisation: Identifying Opportunities and Gains". OECD Trade Policy Working Paper 1. OECD Publishing.
<http://ideas.repec.org/p/oec/traaab/1-en.html>.
28. Sampson, Gary P, and Richard H Snape. 1985. "Identifying the Issues in Trade in Services." *The World Economy* 8 (2) (June 1): 171–182. doi:10.1111/j.1467-9701.1985.tb00421.x.
29. Trajkov, Aleksandar. 2012. "Svetskata Trgovskaa Organizacija i Trgovijata So Logističkite Uslugi". Skopje: Sv. Kiril i Metodij.
30. Triplett, Jack E., and Barry P. Bosworth. 2004. *Productivity in the U.S. Services Sector: New Sources of Economic Growth*. BrookingsInstPr.

INSTITUCIONALNE PROMJENE KAO PREDUSLOV ODRŽIVOG EKONOMSKOG RAZVOJA ZEMALJA JUGISTOČNE EVROPE

Mr. Dragan Radović

Fakultet za pomorstvo Kotor, Univerzitet Crne Gore

e-mail: limov@t-com.me

Sažetak: U ekonomskoj literaturi je dokazano da je uloga institucija uopšte i ekonomskih institucija posebno, izuzetno značajna za privredni rast i održiv ekonomski razvoj. U većini tranzicijskih država je ravnomjerna primjena ekonomskih i opštih instituta znatno redukovana, pod uticajem ideja ekonomista-reformatora o neoinstitucionalnom monizmu tržišnog oblika (tipa neoliberalizma). Polazeći od činjenice da ekonomski rast i ekonomski razvoj ne karakterišu sve zemlje, Nobelovac D. North i R. Thomas su njihovo odsustvo objasnili neefikasnošću ili nepostojanjem većine institucionalnih struktura, prvenstveno prava svojine, "dobra igra više zavisi od dobrih pravila nego od dobrih igrača" (J. Buchanan). Za razliku od nosioca ekonomske politike u našem regionu, u svim razvijenim privredama donosioci odluka, značajno mjesto pridaju teorijskoj koncepciji institucionalnog pluralizma. Svjedoci smo da je pluralizam institucija, a ne nikako monizam, glavno obilježje institucionalne strukture pomoću koje se postiže maksimizacija dohodka i visok stepen sloboda. Ako se osvrnemo, u širem regionu Jugoistočne Evrope nigdje nema takve pluralističke institucionalne strukture i iz tog razloga nema ni društveno-ekonomskog blagostanja, ni značajnijeg nivoa sloboda, ni značajnijeg i dugotrajnijeg ekonomskog rasta i razvoja.

Ključne riječi: ekonomske institucije, neoliberalizam, održivi razvoj, ekonomski rast, Jugoistočna Evropa.

INSTITUTIONAL CHANGES AS A PREREQUISITE FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRIES OF THE SOUTH EASTERN EUROPE

Abstract: The economic literature has shown that the role of institutions in general and economic institutions in particular, are extremely important for economic growth and sustainable economic development. In most transition countries is uniform application of economic and general institutes significantly reduced, influenced by the ideas of economist - reformers neoinstitutional monism market forms (like neoliberalism). Starting from the fact that economic growth and economic development is not characterized by any country, Nobel laureate D. North and R. Thomas as their absence explained inefficiency or lack of most institutional structures, especially property rights, "good game depends more on the good than the rules of good players" (J. Buchanan). In contrast to the policy makers in our region, in all developed economies, decision makers, an important place attach the theoretical concept of institutional pluralism. We have witnessed a plurality of institutions and not by monism, the main feature of the institutional structure through which achieves maximization of income and a high degree of freedom. If we look back, in the wider region of Southeast Europe (SEE) nowhere such a pluralistic institutional structure and for this reason there is no socio-economic well-being, or significant levels of freedom, even more significant and long-term economic growth and development.

Keywords: Economic Institutions, Neoliberalism, Sustainable Development, Economic Growth, South